

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
„ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”

СОСЮРА Марина Олександрівна

УДК 37.013.32 – 053.6 : 364 – 57

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СУБ’ЄКТНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ У
ЦЕНТРАХ РЕАБІЛІТАЦІЇ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

Слов’янськ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Харківській державній академії культури, Міністерство культури України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор
Васильєва Марина Петрівна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
завідувач кафедри соціальної педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, доцент
Коношенко Сергій Володимирович,
ДВНЗ „Донбаський державний педагогічний
університет” (м. Слов’янськ),
декан педагогічного факультету;

кандидат педагогічних наук, доцент
Полянничко Анжела Олександрівна,
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка,
завідувач кафедри соціальної роботи і менеджменту
соціокультурної діяльності.

Захист відбудеться „03” лютого 2017 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 12.112.01 у Державному вищому навчальному закладі „Донбаський державний педагогічний університет” за адресою: 84116, м. Слов’янськ, Донецька область, вул. Г. Батюка, 19, ауд. 201.

З дисертацією можна ознайомитися на сайті <http://www.slavdpu.dn.ua/index.php/nauk/vch-rada-soc-pedagog/povidomlenya-spec-vchena-rada> та в бібліотеці Державного вищого навчального закладу „Донбаський державний педагогічний університет” за адресою: 84116, м. Слов’янськ, Донецька область, вул. Г. Батюка, 19.

Автореферат розіслано „3” січня 2017 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

С. М. Курінна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Рушійною силою для розбудови української демократичної держави на шляху інтеграції до європейського простору є молоде покоління, яке має бути соціально активним, здатним здійснювати самостійний вибір і приймати адекватні рішення в різноманітних життєвих ситуаціях, тобто бути дієвим суб'єктом власної життєдіяльності. Важливим чинником у формуванні соціальних якостей особистості є сім'я, на яку покладається виховання особистісних характеристик, необхідних для виявлення соціальної активності дитини. Через складну соціально-економічну ситуацію, що спричиняє сімейні проблеми та конфлікти, появу соціально небезпечних явищ (алкоголізм, безробіття, малозабезпеченість тощо), знижується виховний потенціал сім'ї. За таких умов найбільш незахищеними та уразливими категоріями є неповнолітні діти, які через неспроможність самостійно вирішити соціальні проблеми об'єктивного й суб'єктивного характеру потребують соціального захисту, соціально-педагогічної підтримки та допомоги.

Державою передбачено створення закладів соціального захисту й підтримки дітей, які знаходяться в складних життєвих обставинах (соціальні служби, центри реабілітації тощо), діяльність яких регламентується вихідними концептуальними положеннями, відбитими в законах України „Про соціальні послуги”, „Про охорону дитинства”, „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, „Про молодіжні та дитячі громадські організації”. Аналіз положень цих документів, що передбачають захист і підтримку неповнолітніх, дозволяє стверджувати, що одним із пріоритетних завдань державної політики є повноцінний розвиток дитини, контроль за реалізацією її прав, виконанням обов'язків батьків і соціальних інститутів.

У зв'язку з тим, що неповнолітні діти неспроможні повною мірою бути суб'єктами власної життєдіяльності, важливим завданням соціальної політики, соціально-педагогічної науки і практики є пошук шляхів забезпечення формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, зокрема тих, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Проблеми й особливості неповнолітньої особистості висвітлено в наукових працях І. Беха, Л. Божович, Т. Куниці, В. Кутішенка, В. Мухіної, М. Савчина, Н. Сейко, Л. Цибулько, І. Шаповаленко та ін. Різні аспекти соціально-педагогічної та соціальної роботи з неповнолітніми досліджено в розвідках Т. Алексеєнко, Л. Вольнова, Т. Журавель, О. Караман, С. Омельченко, А. Полянничко, Л. Рень та ін. Особливе місце серед проаналізованих студій посідають дослідження, присвячені питанням соціально-педагогічного захисту дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах (Л. Завацька, Н. Заверико, С. Курінна, І. Пеша, Ж. Петрочко, І. Трубавіна та ін.), їхньої соціально-педагогічної реабілітації (О. Безпалько, І. Бех, М. Лукашевич, В. Ніколаєва, М. Туленков, З. Шевців та ін.), зокрема через організацію й забезпечення соціального супроводу (Т. Гущина, І. Зверєва, А. Капська, Г. Курагіна та ін.).

Проблему передумов створення й діяльності соціальних служб репрезентовано в працях М. Другова, З. Кияниці, С. Кіреєва, Л. Кальченко, Т. Харук, Н. Якси та ін., зокрема різні напрями діяльності центрів реабілітації представлено в розвідках

С. Коношенка, С. Пальчевського, Є. Пліска, А. Суханової, Ю. Чернецької, В. Шпак та ін.

Проблему соціальної суб'єктності широко вивчають у філософії (А. Андрущенко, М. Горлач, Н. Медведєва та ін.), соціології (О. Злобіна, О. Піменова, Л. Сокур'янська та ін.), психології (А. Бондар, Ю. Журат, В. Зарицький, С. Кузікова, І. Ожерельєва, І. Сиром'ятнікова, І. Тітов, В. Циба та ін.), педагогіці й соціальній педагогіці (Є. Бондарєвська, Т. Гущина, Т. Дорошенко, Н. Максимовська, Л. Мардахасєв, В. Нікітін, О. Рассказова, А. Рижанова, С. Савченко, Г. Селевко, С. Харченко, А. Хоменко, В. Шебаніц та ін.), що дає право зробити висновок про її міждисциплінарний характер. Отже, аналіз наукових досліджень дозволяє стверджувати, що в сучасній науці створено певні передумови для вирішення проблеми формування соціальної суб'єктності особистості в різних соціальних інститутах. Разом з тим проблема формування соціальної суб'єктності неповнолітніх у центрах реабілітації залишається сьогодні вельми актуальною, теоретично й практично значущою та разом з тим маловивченою щодо пошуку шляхів забезпечення ефективності цього процесу.

Актуальність дослідження посилюється необхідністю подолання виявлених *суперечностей* між: об'єктивною потребою суспільства в майбутньому поколінні, здатному відповідати за власну життєдіяльність і позитивний розвиток суспільства загалом, і несформованістю необхідних соціально значущих якостей у неповнолітніх дітей через прогалини в сімейному вихованні через причини об'єктивного й суб'єктивного характеру; потенціалом соціальних інститутів, зокрема центрів реабілітації, у забезпеченні соціального супроводу неповнолітніх у складних життєвих обставинах, і невикористанням цього потенціалу у формуванні соціальної суб'єктності через відсутність розробленої системи цілеспрямованої роботи в цьому напрямі; усвідомленням фахівців-практиків необхідності формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, що забезпечує їхню спроможність самостійного вирішення в подальшому соціальних проблем, та відсутністю теоретично обґрунтованого соціально-педагогічного супроводу цього процесу в закладах соціального захисту й підтримки дітей, зокрема в центрах реабілітації.

Актуальність проблеми формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, об'єктивна необхідність розв'язання виявлених суперечностей, відсутність спеціальних досліджень з формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, у центрах реабілітації зумовили вибір теми дисертаційної роботи: **„Формування соціальної суб'єктності неповнолітніх у центрах реабілітації”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано як складову частину комплексної проблеми кафедри соціальної педагогіки Харківської державної академії культури „Культурологічні основи розвитку соціального середовища в умовах інформаційного суспільства”. Тему затверджено Вченою радою Харківської державної академії культури (протокол № 6 від 27.12.2013 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових

досліджень з педагогічних і психологічних наук України (протокол № 2 від 25.02.2014 р.).

Об'єкт дослідження – процес формування соціальної суб'єктності неповнолітніх.

Предмет дослідження – соціально-педагогічний супровід формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, у центрах реабілітації.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, у центрах реабілітації.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що рівень сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, можна підвищити, якщо запровадити в діяльність центру реабілітації соціально-педагогічний супровід формування соціальної суб'єктності неповнолітніх.

Відповідно до поставленої мети та висунутої гіпотези визначено такі **завдання дослідження**:

1. На підставі аналізу наукової літератури визначити суть соціальної суб'єктності неповнолітньої особи.

2. З'ясувати особливості формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, у центрах реабілітації недержавного сектору.

3. Теоретично обґрунтувати соціально-педагогічний супровід формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, у центрах реабілітації та представити його у вигляді моделі.

4. Експериментально перевірити ефективність соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх у центрах реабілітації.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: філософські, соціологічні, психологічні, соціально-педагогічні дослідження соціальної суб'єктності, рівнів її прояву; сучасні теорії формування соціальної суб'єктності особистості; положення документів законодавчої бази (Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України, Кодекс законів про працю, Кодекс України про адміністративні правопорушення, закони України „Про охорону дитинства” та „Про молодіжні та дитячі громадські організації”) щодо визначення й характеристики „неповнолітньої особи”; наукові праці, присвячені виявленню причин і наслідків впливу „складних життєвих обставин” на неповнолітню особу (Л. Завацька, І. Зверева, Ж. Петрочко), а також процесу соціально-педагогічної реабілітації неповнолітніх (О. Безпалько, І. Бех, Н. Заверико, М. Лукашевич, С. Пальчевський, А. Полянничко, А. Рижанова, А. Суханова, М. Туленков, З. Шевців); дослідження особливостей організації соціально-педагогічного супроводу неповнолітніх (Т. Гущина, І. Зверева, Л. Кальченко, С. Коляденко, А. Капська, Г. Курагіна, І. Пеша), зокрема методом моделювання (В. Николаєва, Т. Окушко, Л. Повалій); студії, що розкривають потенціал і особливості роботи центрів реабілітації

(С. Коношенко, С. Пальчевський, Є. Пліско, С. Харченко, Ю. Чернецька, В. Шпак та ін.).

У ході дослідження для досягнення мети, вирішення поставлених завдань та перевірки гіпотези використано комплекс **методів**: *теоретичні*: аналіз філософської, соціологічної, юридичної, психологічної, педагогічної, соціально-педагогічної літератури з теми дослідження для з'ясування стану розробленості проблеми; синтез, порівняння, узагальнення науково-теоретичного матеріалу для з'ясування суті ключових понять; моделювання – для розробки моделі соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх у центрах реабілітації; *емпіричні*: спостереження, анкетування, бесіди, тестування, аналіз документів, інтерв'ювання, соціально-педагогічний експеримент для перевірки ефективності розробленого соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх; *математичні та статистичні методи* для кількісного та якісного аналізу емпіричних даних.

Експериментальною базою дослідження впродовж 2013 – 2016 років були Центр денного перебування для дітей та молоді „Компас” Харківського міського благодійного фонду „Благо” (ЦДП „Компас”) та Центр соціально-психологічної допомоги „Діалог” Чернівецького міського благодійного фонду „Нова сім'я” (ЦСПД „Діалог”). У дослідженні взяли участь 493 неповнолітніх і 12 фахівців центрів.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що:

- *уперше* розроблено, теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено соціально-педагогічний супровід формування соціальної суб'єктності неповнолітнього, який опинився в складних життєвих обставинах, у центрі реабілітації, блоками моделі якого є цільовий, координаційно-управлінський, змістово-технологічний і діагностико-результативний; виявлено особливості формування соціальної суб'єктності неповнолітніх у складних життєвих обставинах; визначено поняття „соціальна суб'єктність неповнолітнього, який опинився в складних життєвих обставинах”, її структуру;

- *уточнено* суть понять „соціальна суб'єктність особистості”, „центр реабілітації неповнолітніх”, категорію „неповнолітній, який опинився в складних життєвих обставинах”; особливості соціально-педагогічної діяльності центрів реабілітації недержавного сектору;

- *подальшого розвитку* набули форми та методи соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, в умовах центру реабілітації недержавного сектору; критерії, показники та рівні сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблена автором програма соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітнього, який опинився в складних життєвих обставинах, може бути рекомендованою в роботі з дітьми, які практикують ризиковану поведінку, безпритульними дітьми, „дітьми вулиці”; методичні рекомендації з проведення профілактичного квесту можуть бути застосовані в соціально-педагогічному супроводі неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, фахівцями

центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, закладів соціального захисту і соціального обслуговування. Розроблене автором методичне забезпечення соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх (курс тренінгів, анкети, діагностичні методики, розроблені матеріали з організації практики студентів тощо) може бути застосовано в підготовці майбутніх фахівців соціальної галузі у вищих навчальних закладах різного рівня акредитації; при розробці та викладанні курсів з опанування запропонованих форм і методів соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, а також у підвищенні кваліфікації практичних фахівців соціальної галузі.

Результати дослідження **впроваджено** в реабілітаційний процес у Центрі денного перебування для дітей та молоді „Компас” Харківського міського благодійного фонду „Благо” (довідка № 5 від 31.03.2016 р.), Центрі соціально-психологічної допомоги „Діалог” Чернівецького міського благодійного фонду „Нова сім'я” (довідка № 11 від 14.04.2016 р.), Службі соціального супроводу „Альтаір” Полтавського обласного благодійного фонду „Громадське здоров'я” (акт № 26 від 21.04.2016 р.), у Комунальному закладі „Харківський обласний центр соціально-психологічної реабілітації дітей” (акт № 12-04/442 від 21.04.2016 р.); у навчально-виховний процес Харківської державної академії культури (акт № 01-03-958 від 01.12.2016 р.), Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (акт № 01/10-730 від 27.09.2016 р.).

Особистий внесок здобувача в праці, написаній у співавторстві [18], полягає в обґрунтуванні етапів організації та проведення профілактичного квесту, розробці методичних засобів реалізації етапів.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час участі в науково-практичних конференціях та семінарах різного рівня: *Міжнародних*: „Проблеми і перспективи підготовки сучасних педагогів к непрерывному социально-личностному развитию детей разных возрастов” (Володимир, 2014), „Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації” (Ніжин, 2014), „Соціальна робота як правозахисна професія” (Чернівці, 2015), „Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку” (Харків, 2015), „Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади” (Суми, 2015), „Ефективні підходи в роботі з підлітками, які мають досвід вживання психоактивних речовин” (Київ, 2015); *Всеукраїнських*: „Профілактика ВІЛ-інфекції серед підлітків, які практикують ризиковану поведінку” (Миколаїв, 2013), „Сучасна вища і середня освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика” (Харків, 2013), „Культура та інформаційне суспільство ХХІ століття” (Харків, 2014), „Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми та перспективи” (Харків, 2014, 2016), „Ефективні форми і методи роботи з батьками для профілактики вживання наркотиків серед дітей та молоді” (Київ, 2014), „Підготовка соціального педагога на засадах партнерства” (Харків, 2015); *регіональних*: „Туберкульоз / ВІЧ” (Харків, 2014), „Теорія і практика соціального виховання: соціальна суб'єктність, активність та відповідальність” (Харків, 2014), а також під час обговорення на засіданнях методологічних семінарів кафедри соціальної

педагогіки Харківської державної академії культури і засіданнях кафедри соціальної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2013 – 2016 рр.). Авторка була учасником міжнародного проекту „Права та здоров'я уразливих груп населення: заповнюючи прогалини” (2013 – 2016 рр.), у рамках якого пройшла навчання й отримала сертифікати за програмами „Сімейні групові конференції” (Харків, 2013), „Орієнтоване на рішення консультування та сімейні конференції” (Київ, 2014), „Сучасні методи профілактики ризикованої поведінки серед неповнолітніх” (Київ, 2014), „Соціальний супровід підлітків групи ризику” (Харків, 2014), „Підтримка підлітків із травматичним досвідом” (Татарів, 2015).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи викладено в 16 наукових публікаціях (15 – одноосібних), з них 5 – у фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному науковому виданні, 1 – у методичних рекомендаціях, 9 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (237 найменувань, із них 5 – іноземною мовою) та 12 додатків на 30 сторінках. Робота містить 15 таблиць, 4 рисунки. Загальний обсяг дисертації становить 235 сторінок. Обсяг основного змісту – 177 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, гіпотезу, завдання, методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення роботи; наведено дані про впровадження й апробацію результатів дослідження.

У першому розділі – „**Теоретичні засади формування соціальної суб'єктності неповнолітніх у центрах реабілітації**” – на основі аналізу наукової літератури обґрунтовано провідні дефініції дослідження; з'ясовано суть та особливості соціальної суб'єктності неповнолітніх; розкрито роль центрів реабілітації в роботі з неповнолітніми, які опинилися в складних життєвих обставинах; визначено особливості формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, теоретично обґрунтовано й представлено у вигляді моделі соціально-педагогічний супровід цього процесу.

Проведений аналіз наукових джерел на підставі історичного та етимологічного підходів дозволив з'ясувати суть соціальної суб'єктності через розкриття змісту ключових понять. Так, „суб'єкт” схарактеризовано як соціально-діяльнісну категорію поняття „людина”, що охоплює всі її природні (індивід), соціально-суспільні (особистість) та індивідуальні якості, які виявляються під час накопичення суб'єктного потенціалу, спрямованого на самоствердження й самореалізацію в суспільстві. Особливістю суб'єкта як соціального індивіда є здатність до активних, самостійних, усвідомлених дій, за наслідки яких він несе відповідальність.

На підставі аналізу праць науковців зроблено висновок про те, що перетворення людини на суб'єкта забезпечується в процесі його соціалізації, а

соціальність (за А. Рижановою) як її результат залежить від такої характеристики, як соціальна суб'єктність, що забезпечує набуття особистістю нових соціальних якостей, засвоєння наявних соціальних цінностей та формування просоціальної поведінки. Лише за умови сформованої соціальної суб'єктності особистість може досягти рівня соціальної культури, на якому здатна до прояву творчості.

Проведений аналіз філософської, соціологічної, психологічної, соціально-педагогічної літератури щодо визначення й характеристики суб'єктності як соціальної якості особистості дозволив виявити, що „соціальна суб'єктність” є інтегративною характеристикою людини, яка виявляється в її ціннісних орієнтаціях, стратегічному життєвому виборі, соціально творчій самодіяльності, цілеспрямованій соціальній активності та відповідальності. При цьому суб'єктність має розглядатися як невід'ємний складник суспільних перетворень, у якій особистість є не споживачем, а самостійним, інноваційним джерелом соціальних змін, творцем нового й експертом інновацій.

Зважаючи на наведені науковцями (Т. Дорошенко, В. Киричук, Н. Максимовська, А. Рижанова, Г. Селевко та ін.) характеристики соціальної суб'єктності (здатність особистості до рефлексії: самопізнання, оцінки власної активності, процесу й результатів діяльності, усвідомлення свого місця та ролі в суспільстві; здатність до цілепокладання й зацікавленість у результатах своєї діяльності, усвідомлення відповідальності за неї; умотивованість та здатність до ініціації власної активності; активність як прагнення і спроможність особистості брати участь у життєдіяльності та реалізувати власні здібності; здатність до самостійного вибору напрямку діяльності та засобів його реалізації; відповідальність як готовність особистості відповідати за наслідки власної діяльності та поведінки; саморегуляція як свідоме регулювання й корегування власної поведінки), визначено компоненти соціальної суб'єктності: *мотиваційно-ціннісний* – сформована система соціальних цінностей, наявність мотиву позитивно спрямованої діяльності та здатність до ініціації активності; зацікавленість у результатах власної діяльності; *якостей особистості* – ініціативність, самостійність, активність, відповідальність, цілеспрямованість, творчість; готовність до діяльності щодо реалізації власної стратегії самореалізації; *когнітивно-поведінковий* – здатність до самопізнання, активна діяльність у різних сферах життя, саморегуляція поведінки, здатність впливати на інших суб'єктів.

Схарактеризовано *рівні* прояву соціальної суб'єктності особистості (індивідуальний, груповий та суспільний) відповідно до визначених компонентів. Так, на індивідуальному рівні особистість проявляє суб'єктну позицію щодо власної життєдіяльності, вирішення власних проблем і здатна самостійно їх вирішувати, має сформовані окремі соціальні цінності і якості (самостійність, ініціативність, активність, відповідальність, цілеспрямованість, творчість). Груповий рівень виявляється не тільки в здатності особистості вирішувати власні проблеми, а й у її позиції, бажанні, можливості та здатності проявляти ініціативу та діяти самостійно, активно, відповідально, цілеспрямовано, творчо в інтересах тієї соціальної групи, до якої вона належить, установлювати контакти з іншими, допомагати їм, виявляючи активність і відповідальність за себе та інших. На суспільному рівні особистість

будує власну стратегію самореалізації та відповідно до неї реалізовує діяльність, що визначає ступінь свободи особистості; самостійно, активно, відповідально, цілеспрямовано, творчо діє в різних сферах життєдіяльності; здатна впливати на інших соціальних суб'єктів та змінювати власні ціннісні пріоритети відповідно до соціокультурних умов, що змінюються.

Аналіз положень законодавчої бази України (Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України, Кодекс законів про працю, Кодекс України про адміністративні правопорушення, закони України „Про охорону дитинства” і „Про молодіжні та дитячі громадські організації”), урахувавши виявлені характеристики (неповна цивільна дієздатність, кримінальна відповідальність, право займатися трудовою діяльністю, впливати на процеси в суспільстві, вступати в суб'єкт-суб'єктні взаємини, обстоюючи й захищаючи власні права та свободи), дозволив визначити вікові межі категорії „неповнолітній” від 14 до 18 років.

Проведений аналіз досліджень (І. Бех, Л. Божович, Т. Куниця, В. Кутішенко, В. Мухіна, М. Савчин, Н. Сейко, І. Шаповаленко та ін.) дозволив визначити особливості неповнолітньої особи, процес формування соціальної суб'єктності якої набуває особливої значущості: перебудова системи відносин дитини з дійсністю, інтенсивне формування рис характеру, ціннісних орієнтацій, вольових якостей; професійне, соціальне самовизначення й розвиток відповідальності; формування моделі поведінки, що вимагає саморегуляції, самоорганізації, саморозвитку, самовдосконалення та соціальної активності; криза особистої ідентичності; внутрішніх і зовнішніх суперечностей, які за умови відсутності соціального досвіду їх вирішення переростають у конфлікти з самим собою та з іншими людьми; полярність оцінок позитивного та негативного, з нечіткою тенденцією соціальної поведінки, категоричністю й нетерпимістю. Такі соціальні характеристики і специфічні поведінкові реакції неповнолітніх, за несприятливих умов (зокрема в разі потрапляння сім'ї в ситуацію кризи, що стає сталою і здобуває характеристики „складні життєві обставини”), можуть спричиняти проблеми з соціалізацією.

Проведений аналіз наукової літератури (О. Балакірева, М. Варбан, Л. Рень, О. Яременко та ін.) дозволив визначити категорію „неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах”, як дітей віком від 14 до 18 років, які ведуть загрозливий для здоров'я спосіб життя, не виконують відповідних віку соціальних ролей, порушують моральні й правові норми, не усвідомлюючи своєї відповідальності, тобто неспроможні повною мірою бути суб'єктами власної життєдіяльності та не мають необхідних умов для прояву соціальної суб'єктності. Виявлені проблеми (фізичного, психологічного, соціального характеру), форми їх прояву в неповнолітньої особи, яка опинилася у складних життєвих обставинах, та наслідки їхнього впливу на неї дозволили схарактеризувати групи „неповнолітніх, які опинилися у складних життєвих обставинах” (діти, які проживають у кризових сім'ях; сім'ях, які опинилися в складних життєвих обставинах (неблагополучні, малозабезпечені, групи ризику); діти, які практикують ризиковану поведінку; безпритульні діти; „діти вулиці”), що потребують особливої уваги щодо формування їхньої соціальної суб'єктності.

Визначено *соціальну суб'єктність неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах*, як особистісну характеристику, що передбачає наявність знань і позитивного ставлення до норм і цінностей суспільства, власного місця й ролі в суспільному житті, позитивного ставлення до власного здоров'я, усвідомлення власних проблем і шляхів їх подолання, забезпечує готовність особистості до вирішення проблем та виявляється в активно-позитивній відповідальній поведінці щодо відновлення соціальних зв'язків.

Формування соціальної суб'єктності неповнолітніх визначено як спеціально організований цілеспрямований процес активізації суб'єктного потенціалу особистості, що забезпечує усвідомлення і прийняття соціальних цінностей, визначення цілей і способів діяльності з покращення власної життєвої ситуації, формування соціальних якостей (ініціативність, цілеспрямованість, самостійність, активність, відповідальність), залучення до активної участі в суспільно корисній діяльності з метою здобуття позитивного суб'єктного досвіду. Створення умов для формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, забезпечує їхнє становлення як суб'єктів власної життєдіяльності, здатних до подолання складних життєвих обставин. Формування соціальної суб'єктності, з одного боку, сприяє подоланню неповнолітніми складних життєвих обставин і готовності в подальшому вирішувати власні проблеми самостійно, а з іншого, – допомога неповнолітнім у подоланні складних життєвих обставин забезпечує формування їхньої соціальної суб'єктності.

В Україні з метою вирішення проблем неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, створюються державні та недержавні заклади соціального захисту, серед яких особливе місце посідають центри соціально-психологічної реабілітації дітей – заклади соціального захисту, що забезпечують тривале (стаціонарне) або денне перебування дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах, віком від 3 до 18 років з метою надання їм комплексної професійної (соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів) допомоги та соціальної підтримки. На підставі тверджень С. Пальчевського, А. Рижанової, А. Суханової з'ясовано, що саме процес соціально-педагогічної реабілітації, що забезпечує відновлення соціального статусу та потенціалу дитини, сприяє її поверненню до нормальної життєдіяльності і як результат – формуванню її як активного суб'єкта власного життя, є одним із провідних напрямів діяльності центрів реабілітації державного й недержавного секторів.

Підтримуючи думку А. Полянничко, О. Севаст'янової, С. Харченка стосовно проблем формування соціальної суб'єктності неповнолітніх у закритому середовищі, за відсутності умов для самостійного вирішення дітьми власних проблем, розуміння шляхів їх подолання та відновлення соціальних зв'язків, проаналізовано діяльність недержавних центрів реабілітації для дітей при громадських організаціях і благодійних фондах, які, співпрацюючи з державними закладами соціального захисту, допомагають вирішувати проблеми неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Соціально-педагогічний супровід формування соціальної суб'єктності неповнолітнього, який опинився у складних життєвих обставин, визначено як

системний, неперервний, комплексний процес цілеспрямованої соціально-педагогічної допомоги дитині, спрямований на розкриття її індивідуальних особливостей та потенційних можливостей; корекцію відхилень у розвитку; забезпечення права самостійно здійснювати свій вибір і нести за нього відповідальність. У процесі супроводу, долаючи складні життєві обставини, особистість проявляє свою суб'єктну позицію, активізує соціальні якості (цілеспрямованість, самостійність, відповідальність, ініціативність) та набуває позитивного суб'єктного досвіду.

Зважаючи на визначені науковцями (О. Караман, С. Коношенко, В. Николаєва, Т. Окушко, Л. Повалій) переваги методу моделювання в соціально-педагогічних дослідженнях, соціально-педагогічний супровід формування соціальної суб'єктності неповнолітніх у центрі реабілітації представлено у вигляді моделі, відтворивши в ній важливі й необхідні взаємозалежні блоки, кожний з яких виконує свої завдання, і доповнивши комплексом форм і методів соціально-педагогічної роботи. Модель соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх включає теоретично обґрунтовані цільовий, координаційно-управлінський, змістово-технологічний та діагностико-результативний блоки.

Розроблено критерії сформованості соціальної суб'єктності неповнолітнього: *мотиваційно-ціннісний* (визнання та усвідомлення соціальних, сімейних та професійних цінностей, характер мотивації до зміни поведінки); *якостей особистості* (сформованість соціальних якостей (цілеспрямованість, ініціативність, соціальна активність, відповідальність, самостійність, здатність до самоконтролю та саморегуляції власної поведінки, локус контролю)); *когнітивно-поведінковий* (участь у суспільно корисній діяльності; характер взаємин із соціальним оточенням; дотримання здорового способу життя та правил поведінки). Обґрунтовано рівні сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх (індивідуальний, груповий, суспільний).

У другому розділі – **„Експериментальна перевірка соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх у центрах реабілітації”** – розкрито організацію та результати дослідження, експериментальне впровадження соціально-педагогічного супроводу.

Соціально-педагогічний експеримент проводився впродовж 2013 – 2016 років і передбачав реалізацію констатувального, формувального й контрольного етапів, спрямований на перевірку ефективності розробленого соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, у центрах реабілітації.

На констатувальному етапі визначено центри реабілітації (Центр денного перебування для дітей та молоді „Компас” Харківського міського благодійного фонду „Благо” (ЦДП „Компас”) та Центр соціально-психологічної допомоги „Діалог” Чернівецького міського благодійного фонду „Нова сім'я” (ЦСПД „Діалог”), що працюють за підтримки Міжнародного благодійного фонду „СНІД Фонд Схід – Захід” у межах благодійної програми „Права та здоров'я уразливих груп населення: заповнюючи прогалини”); створено загальну вибірку сукупність з неповнолітніх, які за власним бажанням відвідували в різний час центри реабілітації,

і виокремлено експериментальну та контрольну групи; виявлено рівень сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Загалом у експерименті взяли участь 493 неповнолітніх віком від 14 до 18 років, 248 з яких було об'єднано в експериментальну групу (ЕГ), а 245 – у контрольну (КГ). До експериментальної групи віднесено дітей, які відвідували центр та мали доступ до низькопорогових (харчування, купання, прання і прасування речей, отримання гуманітарної допомоги та інформаційно-просвітницьких матеріалів) та високопорогових послуг і були включені в індивідуальну програму соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності. До контрольної групи ввійшли неповнолітні, які відвідували центр епізодично та мали доступ тільки до низькопорогових послуг.

За допомогою експрес-діагностики соціальних цінностей особистості Н. Фетискіна, питальника „Мотивація успіху і страх невдач” А. Реана, методики „Стильова саморегуляція поведінки” В. Моросанової і Є. Коноз, тесту „Смисложиттєві орієнтації” Д. Леонтєва, спостережень за дитиною та її поведінкою, інтерв'ювання визначено переважно особистісний та груповий рівні сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх обох груп за всіма критеріями, що підтвердило актуальність запровадження соціально-педагогічного супроводу.

Відповідно до **цільового блоку** визначену мету соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності конкретизовано в завданнях, які передбачали: 1) підготовку суб'єктів до соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітнього; 2) комплексну оцінку потреб дитини та вивчення її соціально-психологічних особливостей; 3) розробку та впровадження програми соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності в подоланні складних життєвих обставин.

Під час упровадження **координаційно-управлінського блоку** створено партнерську мережу з суб'єктів діяльності, які надають послуги, допомогу та соціально-педагогічну підтримку неповнолітнім, які опинилися в складних життєвих обставинах, та їх найближчому оточенню: державні (медичні заклади й організації, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кримінально-виконавча інспекція, органи управління та місцевих рад, заклади освіти тощо); недержавні організації (громадські організації та благодійні фонди), які забезпечують захист прав і свобод дітей, зокрема, право дітей на безкоштовне отримання освіти, медичну допомогу та реалізацію потенціалу, здійснюють соціальну підтримку сімей з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах, сприяють процесу самореалізації неповнолітніх. Для забезпечення стабільності та ефективності роботи створеної партнерської мережі на регулярній основі проводили робочі зустрічі, круглі столи, семінари та тренінгові заняття, спрямовані на узгодження змісту та напрямів діяльності, розробку планів спільних заходів, а також інформування та вдосконалення вмінь фахівців щодо реалізації програми соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Змістово-технологічний блок, що передбачав розробку й реалізацію індивідуальної програми соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, реалізовувався за такими етапами: діагностико-прогностичний, консультативно-навчальний, активно-діяльнісний та оцінювальний.

Так, *діагностико-прогностичний етап* передбачав збір інформації про дитину, її середовище; визначення психічного стану з виявленням проблем і потреб конкретної особистості через використання різних форм і методів роботи з неповнолітнім (консультування, проєктивні та малюнкові тести, інтерв'ю, питальники, анкетування, спостереження); налагодження контакту з неповнолітнім. Завдяки використанню „Методики первинної діагностики та виявлення дітей „групи ризику” визначено проблеми, на які слід звернути увагу в роботі з неповнолітнім. За допомогою розробленої „Анкети першої зустрічі” з'ясовували питання, пов'язані з батьками; умовами, у яких проживає дитина; фінансовим становищем сім'ї; здоров'ям та медичним обстеженням; харчуванням; отриманням освіти; порушенням прав і працевлаштуванням дитини. Після отримання від неповнолітнього згоди на подальшу співпрацю фахівці центру разом з неповнолітнім оформлювали особову справу, яка включала карту клієнта (визначені на основі потреб неповнолітнього стратегічні й тактичні цілі) і сервісний план (алгоритм дій, заходи, спрямовані на їх досягнення; фахівці, залучені (за необхідності) для вирішення певних проблем; терміни реалізації). Дитина мала право вносити зміни та корегувати програму відповідно до своїх потреб та активно залучалась до прийняття рішень щодо власного майбутнього.

На *консультативно-навчальному етапі* фахівці центрів разом з представниками партнерської мережі впроваджували програму соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітнього, що передбачала: консультування (інформування), допомогу в інформаційному виборі, навчання позитивних моделей поведінки, емоційну підтримку неповнолітніх та роботу з їхніми батьками. Так, консультування (інформування) проводилося з питань, пов'язаних з навчанням і вибором навчального закладу; правами та обов'язками; працевлаштуванням; здоров'ям і сексуальною поведінкою; міжособистісними стосунками; отриманням послуг і місцезнаходженням служб, до яких слід звертатися в разі виникнення проблем, тощо. Для того, щоб допомогти неповнолітньому визначити його становище в певних сферах життя (сильні і слабкі сфери життєдіяльності), усвідомити поточні результати, а потім скорегувати власну поведінку для досягнення бажаної мети, використовували методику „Колесо життя”. Використання техніки „Чудове питання” дозволяло зруйнувати внутрішню невіру у власні сили дитини та в можливість зміни майбутнього. Формуванню вмінь ставити конкретні цілі й знаходити шляхи їх досягнення допомагала „Техніка шкальних оцінок”. Створенню історії життя, надій та мрій з урахуванням пережитого дитиною допомагала методика „Дерево Життя”.

З метою надання допомоги в інформаційному виборі під час індивідуальної роботи фахівці разом із залученими медичними працівниками роз'яснювали дітям правила особистої гігієни, використання контрацепції з метою запобігання

небажаної вагітності та зараження хворобами; разом з дитиною шукали та обирали альтернативні рішення.

Для навчання неповнолітніх позитивних моделей поведінки впроваджено розроблений курс тренінгових занять інформаційного, профілактичного, активно-діяльнісного характеру „Я відповідальний за своє життя!”, що складався з чотирьох модулів: „Попередження протиправної поведінки неповнолітніх”, „Здоров’я та репродуктивне здоров’я неповнолітнього”, „Побудова позитивної життєвої перспективи”, „Лідерство та активна життєва позиція”. Проведення занять з курсу, спрямованих на розкриття власного потенціалу неповнолітніх, усвідомлення і прояв сильних сторін, формування уявлень про позитивні моделі поведінки в суспільстві, розвиток здатності до цілепокладання, виконання лідерських ролей, групової взаємодії, сприяли зміні моделі поведінки, навчання прийняття рішень, конструктивному спілкуванню, ефективній організації діяльності та самопізнанню.

Для забезпечення емоційної підтримки психологами центрів проведено психологічні тренінги, які сприяли корекції особистісних якостей, формуванню впевненості в собі та вмінню виходити зі стресових ситуацій, набуттю особистістю ефективного способу поведінки при виконанні певних соціальних ролей.

Окремим напрямом діяльності фахівців центрів під час упровадження консультативно-навчального етапу була робота з батьками дітей у форматі проведення занять у батьківському клубі „Школа відповідального батьківства” на теми: „Стиль спілкування в сім’ї як фактор формування особистості дитини”, „Вікові особливості розвитку дитини, поняття про кризи та стабільні періоди”, „Роль батьків у збереженні та укріпленні здоров’я дітей”, „Дитина та закон: що потрібно знати батькам” тощо. У випадках, коли ситуація в сім’ях була складною через непорозуміння між батьками і дітьми та вимагала термінового втручання фахівців, соціальні працівники застосовували такий метод роботи, як сімейно-групові конференції.

Під час реалізації *активно-діяльнісного етапу* впроваджувалися методи, які стимулювали неповнолітнього до прояву власної суб’єктної позиції не тільки щодо себе, а й щодо інших людей. Так, з метою організації практичного засвоєння навичок безпечної життєдіяльності застосовано інтерактивні профілактичні методи: ігри „Від знання до безпеки”, „Фото-фішка”, „Володар кілець”, „Маршрут безпеки”, форум-театр та квест. Участь неповнолітніх у суспільно корисній, волонтерській діяльності, організації та проведенні масових і групових свят, профілактичних заходів забезпечувала формування в них цілеспрямованості та активності, усвідомлення дій і вчинків у різних видах діяльності, вироблення активної життєвої позиції особистості як суб’єкта життєдіяльності та активного члена суспільства, уміння дитини організувати власний життєвий простір. Неповнолітні брали участь в організованих поїздках (екскурсії, туристичні походи), у проведенні акцій, ігротек, концертів, конкурсів, змагань, що сприяло розвитку культури спілкування, налагодженню комунікативних зв’язків з однолітками, підвищенню самооцінки та організації їхнього власного дозвілля. Ефективним методом профілактичної роботи виявився метод „рівний – рівному”, коли неповнолітній оволодівав знаннями та набував соціального досвіду під час і завдяки спілкуванню з однолітками.

На оцінювальному етапі змістово-технологічного блоку проаналізовано результати реалізації індивідуальної програми соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітнього в подоланні складних життєвих обставин та розроблено рекомендації для неповнолітнього із запобігання рецидиву та мотивування продовжувати самовдосконалюватися.

Упровадження *діагностико-результативного блоку* соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх забезпечено проведенням діагностики щодо виявлення рівнів сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх у центрах реабілітації.

На контрольному етапі експериментальної роботи виявлено зміни у сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх експериментальної й контрольної груп. Аналіз результатів експериментальної роботи на контрольному етапі засвідчив кількісні зміни у сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, що узагальнено представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Узагальнені результати експериментальної роботи (у %)

Критерії	Етапи експерименту	Рівні					
		Суспільний		Груповий		Індивідуальний	
		КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Мотиваційно-ціннісний	констат.	3,2	3,2	22,4	22,0	74,4	74,8
	контр.	3,6	9,6	23,6	37,6	72,8	50,4
Якостей особистості	констат.	1,6	2,0	19,6	20,0	78,8	78,0
	контр.	2,0	10,8	20,8	32,4	77,2	56,8
Когнітивно-поведінковий	констат.	2,0	2,4	18,8	20,0	79,2	77,6
	контр.	2,4	12,4	20,4	40,4	77,2	47,2

Так, приріст у кількості неповнолітніх на суспільному рівні за мотиваційно-ціннісним критерієм у експериментальній групі склав +6,4%, за критерієм якостей особистості +8,8%, за когнітивно-поведінковим +10,0%, тоді як у контрольній групі приріст кількості неповнолітніх становив лише +0,4% за всіма критеріями. Більш суттєвими виявилися зміни у сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх в експериментальній групі на груповому рівні (у середньому + 22,4%), тоді як у контрольній групі приріст неповнолітніх становив у середньому +1,2%.

Статистичну значущість одержаних результатів доведено методом математичної статистики (використано критерій Стьюдента).

Якісний і кількісний аналіз результатів соціально-педагогічного експерименту підтвердив ефективність розробленого соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, у центрах реабілітації, при цьому результати в експериментальній групі є більш статистично значущими за результати в контрольній групі.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й нове розв'язання проблеми формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, що виявляється в розробці, обґрунтуванні та експериментальній перевірці соціально-педагогічного супроводу цього процесу в центрах реабілітації. Проведене дослідження дало можливість сформулювати основні висновки:

1. Проведений аналіз наукової літератури дозволив визначити „соціальну суб'єктність” як інтегративну характеристику людини, яка виявляється в її ціннісних орієнтаціях, стратегічному життєвому виборі, соціально творчій самодіяльності, цілеспрямованій соціальній активності та відповідальності. Визначено компоненти соціальної суб'єктності: мотиваційно-ціннісний – сформована система соціальних цінностей, наявність мотиву позитивно спрямованої діяльності та здатність до ініціації активності; зацікавленість у результатах власної діяльності; якостей особистості – ініціативність, самостійність, активність, відповідальність, цілеспрямованість, творчість; готовність до діяльності щодо реалізації власної стратегії самореалізації; когнітивно-поведінковий – здатність до самопізнання, активна діяльність у різних сферах життя, саморегуляція поведінки, здатність впливати на інших суб'єктів. Схарактеризовано рівні прояву соціальної суб'єктності особистості – особистісний, груповий та суспільний – відповідно до визначених компонентів.

Визначено категорію „неповнолітніх, що опинилися в складних життєвих обставинах” як дітей віком від 14 до 18 років, які ведуть загрозливий для здоров'я спосіб життя, не виконують відповідних віку соціальних ролей, порушують моральні й правові норми, не усвідомлюючи своєї відповідальності, тобто неспроможні повною мірою бути суб'єктами власної життєдіяльності та не мають необхідних умов для прояву соціальної суб'єктності. Визначено особливості неповнолітньої особи, процес формування соціальної суб'єктності якої набуває особливої значущості.

Соціальну суб'єктність неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, визначено як особистісну характеристику, що передбачає наявність знань і позитивного ставлення до норм і цінностей суспільства, власного місця й ролі в суспільному житті, позитивного ставлення до власного здоров'я, усвідомлення власних проблем і шляхів їх подолання, забезпечує готовність особистості до вирішення проблем та виявляється в активно-позитивній відповідальній поведінці щодо відновлення соціальних зв'язків.

2. Формування соціальної суб'єктності неповнолітніх визначено як спеціально організований цілеспрямований процес активізації суб'єктного потенціалу особистості, що забезпечує усвідомлення і прийняття соціальних цінностей, визначення цілей і способів діяльності з покращення власної життєвої ситуації, формування соціальних якостей (цілеспрямованість, самостійність, активність, відповідальність), залучення до активної участі в суспільно корисній діяльності з метою здобуття позитивного суб'єктного досвіду.

З'ясовано потенціал центрів реабілітації у формуванні соціальної суб'єктності неповнолітніх, що забезпечують тривале (стаціонарне) або денне перебування дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах, віком від 3 до 18 років з метою надання їм комплексної професійної (соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів) допомоги та соціальної підтримки.

3. Теоретично обґрунтовано соціально-педагогічний супровід формування соціальної суб'єктності неповнолітнього, який опинився в складних життєвих обставинах, як системний, неперервний, комплексний процес цілеспрямованої соціально-педагогічної допомоги дитині, спрямований на розкриття її індивідуальних особливостей та потенційних можливостей; корекцію відхилень у розвитку; забезпечення права самостійно здійснювати свій вибір і нести за нього відповідальність. Соціально-педагогічний супровід формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, представлено у вигляді моделі, блоками якої є цільовий, координаційно-управлінський, змістово-технологічний (діагностико-прогностичний, консультативно-навчальний, активно-діяльнісний, оцінювальний етапи) та діагностико-результативний. Розкрито особливості впровадження розробленого соціально-педагогічного супроводу на кожному з етапів.

4. Ефективність проведеної експериментальної роботи виявлялася в процесі порівняльного аналізу результатів соціально-педагогічного експерименту. На підставі визначених критеріїв і показників сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх (мотиваційно-ціннісний (визнання та усвідомлення соціальних, сімейних та професійних цінностей, характер мотивації до зміни поведінки); якостей особистості (сформованість соціальних якостей (цілеспрямованість, ініціативність, соціальна активність, відповідальність, самостійність, здатність до самоконтролю та саморегуляції власної поведінки, локус контролю); когнітивно-поведінковий (участь у суспільно корисній діяльності; характер взаємин із соціальним оточенням; дотримання здорового способу життя та правил поведінки), визначених рівнів (індивідуальний, груповий, суспільний) проведено діагностику сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, у центрах реабілітації. Аналіз отриманих результатів дозволив констатувати значні позитивні зрушення у сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх експериментальної групи на суспільному і груповому рівнях за всіма критеріями. Характеристика якісних змін, що відбулися в неповнолітніх в експериментальній групі порівняно з контрольною групою, а також використання методів математичної статистики (за критерієм Стюдента) засвідчили результативність розробленого й упровадженого соціально-педагогічного супроводу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування соціальної суб'єктності неповнолітніх у центрах реабілітації. Перспективи подальшої роботи вбачаємо в пошуку шляхів використання потенціалу різних соціальних інституцій у формуванні соціальної суб'єктності неповнолітніх, у

підготовці майбутніх соціальних працівників до роботи з формування соціальної суб'єктності дітей, що опинилися в складних життєвих обставинах, тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Шевелева М. О. Сутність соціальних проблем неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах / М. О. Шевелева // Наукові записки кафедри педагогіки : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2014. – Вип. 35. – С. 196 – 202.

2. Шевелева М. О. Суб'єкти соціально-педагогічної реабілітації неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах / М. О. Шевелева // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : Педагогіка та психологія : зб. наук. пр. / Чернів. нац. ун-т. – Чернівці : „Рута”, 2015. – Вип. 739. – С. 215 – 220.

3. Сосюра М. О. Соціально-педагогічна реабілітація неповнолітніх, які опинилися у складних життєвих обставинах, в умовах центру реабілітації / М. О. Сосюра // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : наук. журн. / Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка ; голов. ред. А. А. Сбруєва. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2015. – № 8(52). – С. 420 – 426.

4. Сосюра М. О. Здійснення соціального супроводу дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах, фахівцем із соціальної роботи / М. О. Сосюра // Наукові записки кафедри педагогіки : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2016. – Вип. 39. – С. 179 – 185.

5. Сосюра М. О. Критерії та показники сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах (СЖО) / М. О. Сосюра // Педагогічні науки : зб. наук. пр. / Херсон. держ. ун-т. – Херсон : „Гельветика”, 2016. – Вип. LXIX, Т. 3. – С. 215 – 220.

Стаття в зарубіжному науковому виданні:

6. Сосюра М. О. Модель формування соціальної суб'єктності неповнолітніх у центрах реабілітації / М. О. Сосюра // East European Scientific Journal. – 2016. – № 8. – Р. 83 – 86.

Статті в інших виданнях, матеріали конференцій:

7. Шевелева М. О. Соціально-педагогічні проблеми дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах / М. О. Шевелева // Сучасна вища і середня освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика : матеріали наук.-практ. конф., 22 листоп. 2013 р., м. Харків / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; за ред. М. П. Васильєвої. – Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2013. – С. 156 – 157.

8. Шевелева М. А. Исследование субъектности как социально-педагогической категории в философском аспекте / М. А. Шевелева // Проблемы и перспективы подготовки современных педагогов к непрерывному социальноличностному развитию детей разных возрастов : сб. науч. ст. участников II Всерос. заоч. науч.-практ. конф. с междунар. участием, 23 апр.

2014 г. / Владим. гос. ун-т им. А. Г. и Н. Г. Столетовых. – Владимир : Изд-во ВлГУ, 2014. – С. 83 – 87.

9. Шевелева М. О. Напрями соціально-педагогічного супроводу дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах / М. О. Шевелева // Культура та інформаційне суспільство XXI століття : матеріали всеукр. наук.-теор. конф. молодих учених (24 – 25 квіт. 2014 р.) / Харк. держ. акад. культури ; під ред. проф. В. М. Шейка та ін. – Х. : ХДАК, 2014. – С. 49.

10. Шевелева М. О. Роль соціальних інститутів в забезпеченні соціального супроводу дітей „групи ризику” / М. О. Шевелева // Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації : тези доп. : матеріали міжнар. наук. конф. (25 – 26 верес. 2014 р.) / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – С. 207 – 208.

11. Шевелева М. О. Особливості формування соціальності у підлітків / М. О. Шевелева // Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми та перспективи : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 85-річчю Харк. держ. акад. культури, 6 листоп. 2014 р. / Харк. держ. акад. культури ; під ред. проф. А. Рижанової та ін. – Х. : ХДАК, 2014. – С. 61 – 62.

12. Шевелева М. О. Суб'єктність як соціальна характеристика особистості / М. О. Шевелева // Теорія і практика соціального виховання: соціальна суб'єктність, активність та відповідальність : матеріали наук.-практ. конф., 21 листоп. 2014 р., м. Харків / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; за ред. М. П. Васильєвої. – Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2014. – С. 105 – 106.

13. Сосюра М. О. Взаємодія соціальних служб з розвитку соціальної суб'єктності неповнолітніх у центрі реабілітації / М. О. Сосюра // Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку : матеріали міжнар. наук. конф. (26 – 27 листоп. 2015 р.) / Харк. держ. акад. культури ; відп. за вип. Н. М. Кушнарєнко. – Х. : ХДАК, 2015. – С. 101 – 103.

14. Сосюра М. О. Сімейні групові конференції як метод соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах / М. О. Сосюра // Підготовка соціального педагога на засадах партнерства : матеріали наук.-практ. конф. 24 листоп. 2015 р., м. Харків / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; за ред. М. П. Васильєвої. – Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2015. – С. 95 – 97.

15. Сосюра М. О. Форми та методи соціально-педагогічної реабілітації неповнолітніх у центрах реабілітації / М. О. Сосюра // Культура та інформаційне суспільство XXI століття : матеріали всеукр. наук.-теор. конф. молодих учених (21 – 22 квіт. 2016 р.) / Харк. держ. акад. культури ; під ред. проф. В. М. Шейка та ін. – Х. : ХДАК, 2016. – С. 54 – 55.

Навчально-методичні видання:

16. Сосюра М. О. Методичні рекомендації з підготовки та проведення профілактичного квесту / К. М. Перепьолкіна, М. О. Сосюра. – Х. : „Радуга”, 2016. – 32 с.

АНОТАЦІЇ

Сосюра М. О. Формування соціальної суб'єктності неповнолітніх у центрах реабілітації. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Державний вищий навчальний заклад „Донбаський державний педагогічний університет”. – Слов'янськ, 2017.

Дисертаційну роботу присвячено проблемі формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, у центрах реабілітації.

У дисертації здійснено теоретичний аналіз проблеми формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, у центрах реабілітації; визначено поняття „соціальна суб'єктність неповнолітнього у складних життєвих обставинах”, її структуру; виявлено особливості формування соціальної суб'єктності неповнолітніх у складних життєвих обставинах; розкрито потенціал соціально-педагогічного супроводу у формуванні соціальної суб'єктності неповнолітнього в складних життєвих обставинах; особливості соціально-педагогічної діяльності центрів реабілітації недержавного сектору; критерії, показники та рівні сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх у складних життєвих обставинах.

Ключові слова: соціальна суб'єктність, неповнолітній, складні життєві обставини, центр реабілітації, формування соціальної суб'єктності неповнолітнього, соціально-педагогічний супровід.

Сосюра М. А. Формирование социальной субъектности несовершеннолетних в центрах реабилитации. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.05 – социальная педагогика. – Государственное высшее учебное заведение „Донбасский государственный педагогический университет”. – Славянск, 2017.

Диссертационное исследование посвящено проблеме формирования социальной субъектности несовершеннолетних, оказавшихся в сложных жизненных обстоятельствах, в центрах реабилитации.

В диссертации осуществлен теоретический анализ проблемы формирования социальной субъектности несовершеннолетних, оказавшихся в сложных жизненных обстоятельствах, в центрах реабилитации. Определено понятие „социальная субъектность несовершеннолетнего в сложных жизненных обстоятельствах” как личностная характеристика, предполагающая наличие знаний и позитивного отношения к нормам и ценностям общества, собственного места и роли в общественной жизни, позитивное отношение к собственному здоровью, осознание собственных проблем и путей их преодоления, обеспечивающая готовность личности к решению проблем и выявляющаяся в активно-позитивном ответственном поведении по восстановлению социальных связей. Определена ее структура.

Формирование социальной субъектности несовершеннолетних определено как специально организованный целенаправленный процесс активизации субъектного

потенциала личности, обеспечивающий осознание и принятие социальных ценностей, определение целей и способов деятельности по улучшению собственной жизненной ситуации, формирование социальных качеств (инициативность, целеустремленность, самостоятельность, активность, ответственность), привлечения к активному участию в общественно-полезной деятельности с целью получения положительного субъектного опыта.

Впервые теоретически обосновано социально-педагогическое сопровождение формирования социальной субъектности несовершеннолетнего, оказавшегося в сложных жизненных обстоятельствах, как системный, непрерывный, комплексный процесс целенаправленной социально-педагогической помощи ребенку, направленный на раскрытие его индивидуальных особенностей и потенциальных возможностей; коррекцию отклонений в развитии; обеспечение права самостоятельно осуществлять свой выбор и нести за него ответственность. Социально-педагогическое сопровождение формирования социальной субъектности несовершеннолетнего, оказавшегося в сложных жизненных обстоятельствах, представлено в виде модели, компонентами которой являются целевой, координационно-управленческий, содержательно-технологический (диагностико-прогностический, консультативно-обучающий, активно-деятельностный, оценочный этапы) и диагностико-результативный блоки. Раскрыты особенности внедрения разработанного социально-педагогического сопровождения.

Экспериментальная проверка социально-педагогическое сопровождение формирования социальной субъектности несовершеннолетнего, оказавшегося в сложных жизненных обстоятельствах, в центрах реабилитации доказала его эффективность. Полученные результаты подтверждены в ходе применения математических и статистических методов исследования.

Ключевые слова: социальная субъектность, несовершеннолетний, сложные жизненные обстоятельства, центр реабилитации, формирования социальной субъектности несовершеннолетнего, социально-педагогическое сопровождение.

Saussure M. O. Social subjectivity formation of juveniles in rehabilitation centers. – Manuscript.

Dissertation for the scientific degree of Candidate of pedagogical sciences in specialty 13.00.05 – Social Pedagogy. – State Higher Educational Establishment „Donbas State Pedagogical University”. – Sloviansk, 2017.

The thesis research is devoted to the social subjectivity formation of juveniles who find themselves in difficult life circumstances, in rehabilitation centers.

The thesis presents a theoretical analysis of the problem of social subjectivity formation of juveniles who find themselves in difficult life circumstances, in rehabilitation centers; the concept of „social subjectivity of juveniles in difficult life circumstances” and its structure are determined, the features of social subjectivity formation of juveniles in difficult life circumstances are found; the potential of social and pedagogical support in the social subjectivity formation of juveniles in difficult life circumstances is disclosed; social and educational features of private sector rehabilitation centers function; criteria, indicators and levels of social subjectivity of juveniles in difficult life circumstances.

Key words: social subjectivity, juvenile, difficult life circumstances, rehabilitation center, social subjectivity formation of juveniles, social and educational support.

Підписано до друку 26.12.2016 р. Формат 60x84/16
Друк різнографія. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 0,9.
Замовлення № 17 . Наклад 100 прим.
Надруковано з готового оригінал-макету
у друкарні ФОП Олейникова Ю. В.

м. Харків, вул. Різдвяна, 29а,
Тел.: +38 (057) 7-529-729, +38 (057) 764-63-54

Свідоцтво про реєстрацію:
Серія ХК, №163 від. 20.12.2005 р.